

'עתות סופה' נצרת והממשל הצבאי 1948-1949

מוסטפא עבאסי

הקדמה

ב־16 ביולי 1948, במהלך מבצע 'דקל', כבשו כוחות צה"ל את נצרת וסיפחו אותה למדינת ישראל אף שעל פי החלטת החלוקה של האו"ם מ־29 בנובמבר 1947 נכללה העיר בתחומי המדינה הערבית הפלסטינית.¹ נצרת נכבשה לאחר הוראות קפדניות ומחמירות ביותר מבן־גוריון, ראש הממשלה ושר הביטחון דאז, שבהן דרש מהמפקדים והלוחמים לגלות יחס מיוחד לנצרת בשל היותה עיר קדושה לעולם הנוצרי. במכתב ששלח ב־15 ביולי 1948 ליגאל ידין, ראש אגף המבצעים במטכ"ל, ולאחוף משה כרמל, מפקד חזית הצפון, כתב בן־גוריון:

אם נצרת עומדת להיכבש אתה חייב להכין לפני כך כוח מיוחד נאמן וממושמע [...] וימנע כל אפשרות של שוד חילול מנזרים ובתי כנסיות. נגד כל ניסיון של שוד מצד חיילינו יש להשתמש במכונת ירייה בלא רחמים, עליך להודיע אך את מבצע הוראה זו [כך במקור].²

נצרת הייתה העיר היחידה מארבע הערים הערביות והמעורבות בגליל (לצד צפת, טבריה ועכו) שכמעט לא נפגעה במלחמה. לעומת טבריה וצפת, שבהן לא נותרה אוכלוסייה

1 למידע מפורט על מבצע דקל וכיבוש נצרת ראו: Benny Morris, *1948: A History of the First Arab-Israeli War*, Yale University Press, New Haven & London 2008, pp. 278-285; דני הדרי, 'מלחמת העצמאות בצפון', בתוך: אלון קדיש (עורך), *מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט: דיון מחדש*, א, משרד הביטחון, [תל אביב] 2004, עמ' 119-169; משה כרמל, *מערכות הצפון*, מערכות, [תל אביב] 1949, עמ' 195-217; ענף ההיסטוריה במטה הכללי, *תולדות מלחמת הקוממיות*, מערכות, [תל אביב] 1959, עמ' 247-252; מוסטפא עבאסי, 'כיבוש נצרת במלחמת העצמאות 1948: העיר הערבית ששרדה את המלחמה', *עיונים בתקומת ישראל*, 20 (2010), עמ' 101-121.

2 מרד בן־גוריון ליגאל ידין, 15.7.1948, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ) 1025/922/5.

ערבית כלל, ועכו, שבה התפנה הרוב המכריע של ערביי העיר, אוכלוסייתה של נצרת גדלה במידה ניכרת במהלך המלחמה ובעקבותיה בשל קליטתם של אלפי פליטים מהערים ומהכפרים בגליל.³ בכך הפכה נצרת לעיר הערבית הגדולה בישראל, ומאז ועד היום היא ה'בירה' הפוליטית והתרבותית של ערביי המדינה.

בדומה לשאר היישובים והריכוזים הערביים שנותרו בתחומי ישראל, גם על נצרת הוטל ב-1948 'הממשל הצבאי בשטחים המוחזקים'.⁴ ממשל זה נמשך עד שנת 1966, ומחקרים רבים – בין השאר של שרה אוסצקי-לזר, עוזי בנזימן ועטאללה מנסור, הלל כהן ויאיר בוימל – נכתבו עליו.⁵ מחקרים אלה תרמו רבות להכרת התקופה ולהבנת מערכת היחסים בין השלטונות ובין המיעוט הערבי ששרד במלחמה.

רוב המחקרים הללו הם מחקרי מקרו, כלומר עוסקים בכל ריכוזי האוכלוסייה הערבית בישראל או ברובם ודנים בדרך כלל בכל תקופת פעילותו של הממשל הצבאי (כגון מחקרו של כהן) או בעשור אחד שלו (כגון מחקריהם של אוסצקי-לזר ובוים). לעומת זאת מורגש חסרונם של מחקרי מיקרו – מחקרים ממוקדים על יישובים ערביים ועל קהילות ערביות נפרדות. מאמר זה בודק אפוא את התמורות שחלו בנצרת בשנים הראשונות של מדינת ישראל ואת המדיניות הישראלית בעיר.

מחקרי מיקרו דוגמת מחקר זה יכולים לסייע בידנו בשני כיוונים: האחד – לחזק ולאשש את התובנות שהגיעו אליהן החוקרים האמורים וחוקרים אחרים בנושא; והאחר – להציע תובנות חדשות לנושאים חברתיים ואחרים ש'נבלעו' במחקרי המקרו או שלא זכו למידה מספקת של תשומת לב.

3 במפקד 1922 מנתה אוכלוסיית נצרת 7,424 נפשות, במפקד 1932 8,756 נפשות, בשנת 1945 – כ-12,000, ואילו בשנת 1949 היא מנתה לפי אומדני שר המיעוטים בכור שטרית כ-25,000–30,000 תושבים – כמעט פי שניים מהתקופה שלפני המלחמה. עוד על נושא זה ראו: אילת כהן-קסטרו, 'תמורות במאזן הדמוגרפי בנצרת במאה השנים האחרונות', מגמות, מה, 3 (2008), עמ' 509–530. משר המיעוטים בכור שטרית לשר המסחר והתעשייה, 21.7.1948, גנוז המדינה (להלן: ג"מ) ג/308/44, נצרת כללי דוחות.

4 'השטחים המוחזקים' הם השטחים שכבשו כוחות צה"ל ולפי תכנית החלוקה היו מיועדים למדינה הערבית.

5 שרה אוסצקי-לזר, אקריט וברעם: הסיפור המלא, המכון ללימודים ערביים, גבעת חביבה 1993; הנ"ל, 'התגבשות יחסי הגומלין בין יהודים לערבים במדינת ישראל: העשור הראשון 1948–1958', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה 1996; עוזי בנזימן ועטאללה מנסור, דיירי משנה: ערביי ישראל, מעמדם והמדיניות כלפיהם, כתר, ירושלים 1996; הלל כהן, הנפקדים הנוכחים: הפליטים הפלסטינים בישראל מאז 1948, מכון ון ליר, ירושלים 2000; הנ"ל, ערבים טובים: המודיעין הישראלי והערבים בישראל – סוכנים ומפעילים, משת"פים ומורדים, מטרות ושיטות, כתר, ירושלים 2006; יאיר בוימל, 'יחסו של הממשל הישראלי לערבים בישראל: מדיניות, עקרונות, ועולות: העשור השני, 1958–1968', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה 2002.

המאמר דן בשישה נושאים עיקריים:

- המצב הביטחוני בנצרת ומדיניותם של הממשל הצבאי ומשרד המיעוטים בעניינה.
- התמודדותה של נצרת עם אלפי הפליטים שזרמו אליה, והשפעתם של הפליטים על המרקם החברתי-דמוגרפי שלה.
- פעולתם של המוסדות האזרחיים בעיר בצלו של הממשל הצבאי, וגישתו של משרד המיעוטים לעומת גישתו של הממשל הצבאי אליהם.
- הכלכלה והתעסוקה בנצרת והתמודדותה של העיר עם תוצאות המלחמה.
- היחסים עם מוסדות הדת הנוצריים.
- הזרמים הפוליטיים שפעלו בנצרת, מערכת היחסים ביניהם ומדיניות הממשל הצבאי כלפיהם.

הדיון בשאלות אלה ובמצב בנצרת בכללותו יכול להתבסס על מגוון גדול של מקורות ראשוניים ומשניים, אך מאמר זה מסתמך בעיקר על חומר השמור בתיקי הממשל הצבאי בארכיון צה"ל ובתיקים אחרים בגנזך המדינה. מדובר בעיקר בדו"חות שנכתבו והועברו בין משרדים, בייחוד ממשרד המיעוטים לשאר משרדי הממשלה. עוד מבוסס המחקר על דו"חות מודיעין ודו"חות של מחלקת הצנזורה, ששלטה בכל המכתבים שיצאו מהעיר ונכנסו אליה, וכן פרוטוקולים של עריית נצרת מאותן שנים ויומן של המנזר הסלזיאני בעיר, ובייחוד הקטע הנוגע לפליטים שזרמו אליה.

המצב בעיר לאחר כיבושה: פעילותם של הממשל הצבאי ומשרד המיעוטים

ב-17 ביוני 1948, יום לאחר כיבוש נצרת וחתימתם של ראש העיר יוסף ביי אלפאהום ונכבדים אחרים על הסכם הכניעה, ביקרו בעיר יהושפט הרכבי ויעקב שמעוני בראש משלחת צבאית.⁶ את השניים קיבל המושל הצבאי של העיר, רב סרן אלישע סולץ, שמונה לתפקידו מיד לאחר כיבושה.⁷ בדו"ח שכתבו על הביקור ציינו השניים שכבר אז הייתה נצרת 'מטוהרת מן הכוחות הלוחמים', ואנשי חטיבה שבע, שממנה באו רוב כובשי העיר, סרקו אותה, שבו כמה אנשים, וקציני המודיעין של החטיבה עסקו בחקירתם.⁸ מדבריהם של הרכבי ושמעוני עולה גם כי סולץ הקפיד על ביצוע הפקודות, בכללן פקודת היום המורה על השלטת סדר ושמירה על המקומות הקדושים ועל הרכוש. הם ציינו

6 הרכבי היה לימים סגן ראש אגף המודיעין במטכ"ל וחוקר ומרצה להיסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטה העברית בירושלים; שמעוני היה מאנשי הש"י (שירות הידיעות) של 'ההגנה' ולימים מורה באוניברסיטה העברית.

7 סולץ, חבר קיבוץ מעוז חיים, היה לימים ראש המועצה האזורית עמק בית שאן. להרחבה על האיש ופועלו ראו: מפי חברים: אלישע – האיש ופועלו, דפוס בן-חור, תל אביב תשל"ג.

8 יעקב שמעוני, ביקור בנצרת הכבושה, 18.7.1948, ג"מ 308/44, ראו גם כהן, ערבים טובים, עמ' 31-29.

שהעיר נראתה שקטה, תושביה היו צייתנים ומסבירי פנים, ורבים מהם מסרו את הנשק שברשותם כמו שנצטוו לעשות. עוד מוסר הדו"ח שלמרות העוצר הכללי וסיורי המשטרה הצבאית, נראו ברחובות אנשים שהציעו את שירותיהם כמורי דרך בתשלום. לדברי הרכבי ושמעוני, נציגי התושבים שנפגשו עמם היו חברי מועצת העיר או 'הוועדה הלאומית'⁹ שנשארו בעיר. בלטו בקרבם ראש העיר יוסף אלפאהום; אבראהים אלפאהום, קרוב משפחתו וראש הוועדה הלאומית לשעבר; נח'לה בשארה, מנכבדי העדה היוונית-אורתודוקסית; הכומר בסיליוס סמאן, ראש העדה היוונית-קתולית; הכומר אנג'לו אחמראני, ראש העדה הלטינית; הכומר מיכאיל, נציג העדה האורתודוקסית; וסמואל ח'מיס, המפקד החדש של המשטרה. מאלה נבחרה ועדת קשר עם השלטונות הישראליים, שהיו חברים בה יוסף אלפאהום, סמאן ובשארה – נציגי שלוש העדות הגדולות בעיר: מוסלמים, נוצרים-אורתודוקסים ונוצרים-קתולים. המשלחת הצבאית והוועדה המקומית סיירו בעיר יחד ומצאו שכמה חנויות נפרצו ושהיו מקרי שוד אחדים. לפני עזיבתם את העיר הציעו הרכבי ושמעוני לוועדה להעביר באמצעותם מברק לוותיקן על המצב בנצרת, ואולם סמאן ביקש ארכה למתן הצהרה כזאת שכן טרם סייר בכל המקומות הקדושים וראה במו עיניו שלא נפגעו. הוא גם ביקש להודיע על כך לראש העדה הקתולית בארץ, הבישוף ג'וארג'יוס חכים.¹⁰

ב-19 ביולי 1948 ביקרה בעיר משלחת נוספת בעלת אופי פוליטי-מנהלי בראשותו של שר המיעוטים בכור-שלום שטרית. עמו באו מנכ"ל משרדו גד מכנס, ראש 'המחלקה לטיפוח יחסים בין היהודים למיעוטים' והמושל הצבאי של יפו. המושל צורף בזכות ניסיונו המנהלי, לאחר שזה כמה חודשים ניהל את ענייני הקהילה הערבית הקטנה שנותרה ביפו. בביקור נפגש שטרית עם המושל הצבאי של נצרת, עם ראש העירייה, עם מפקד המשטרה לשעבר אסעד אלסעדי, עם שופט השלום לשעבר עזיז ג'רג'ורה ועם נציגי הקומוניסטים הערבים – אנשי 'הליגה לשחרור לאומי', זו שבנובמבר 1948 עתידה להתאחד עם הקומוניסטים היהודים ולהיהפך למפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י).¹¹ מהדו"ח שכתב שטרית על ביקורו בעיר אנו למדים שעל נצרת הוטל מדי יום ביומו עוצר מהשעה שמונה בערב ועד עשר בבוקר למחרת, וכי הממשל נערך לזיהוי התושבים ולחיפוש מקיף אחר נשק.¹² גם שטרית דיווח שתושבים רבים צייתו לצו למסירת הנשק שברשותם, ורבים עשו זאת מרצון. לפי הדו"ח נמסרו בתוך יומיים כשמונה מאות רובים וסוגים רבים של תחמושת. עוד ציין שטרית שהחיפושים המעטים שנערכו עד אז התבססו

9 'הוועדה הלאומית' פעלה בעיר מהחלטת החלוקה בשנת 1947 ועד כיבושה, אז התפזרה וחדלה מלהתקיים.

10 שמעוני, ביקור בנצרת הכבושה (לעיל הערה 8).

11 דו"ח מביקור שר המיעוטים בנצרת, 19.7.1948, ג"מ ג/44/308, נצרת כללי דוחות.

12 מעניין שגם מאוחר יותר נאסף לא מעט נשק. כך למשל בשלושת החודשים הראשונים של שנת 1949 נאספו 120 כלי נשק, רובם רובים, וגם מרגמה אחת. נתון זה מצביע על כך שלא היה מחסור בנשק בעיר. המושל הצבאי בנצרת, דו"ח מחלקות ממשלתיות אורחיות בנצרת, 11.3.1949, ג"מ ג/309/3.

על ידיעות מודיעין, ולרוב בוצעו ברובע המוסלמי שבחלקה המזרחי של העיר. שטרית העיד שהמושל הצבאי סבר שאם יקבל עזרה מספקת ואם השלטון ינהג בעיר בהגינות, יעלה בידו למצוא את כל הנשק גם ללא פעולת סריקה מקיפה.

במהלך הביקור ביקש סולץ משר המשטרה לחדש את פעילות המשטרה העירונית והכפרית, ודרש שתורכב משוטרים ערבים. לדבריו, הצבא מוכן לשתף פעולה עם המשטרה, וגיוס השוטרים המקומיים יסייע לחיפוש ולזיהוי של מבוקשים.

מהדו"ח אפשר ללמוד עוד שסמכויותיו של המושל הצבאי סולץ טרם הוגדרו אז, ושטרית סבר שחשוב לעשות זאת בהקדם.¹³ מעניין שלמרות כפיפותו של הממשל הצבאי למשרד הביטחון הרשה שטרית לעצמו 'לתת הוראות' למושל, בין השאר בנוגע לתחומי החיפושים בעיר. הוא דרש שהחיפושים יסתיימו בתוך זמן קצר ויבוצעו בהפרעה מזערית ובלי לפרוץ דלתות. עוד תבע שהחיפושים יתבססו על פקודות חיפוש של המושל, וכן שייעשו בנוכחות המוח'תארים של הרבעים. השר גם הנחה את המושל לעשות הכול כדי להחזיר את החיים בעיר למסלולם ולחדש את הפעילות המסחרית.¹⁴

ואולם למרות הנחיותיו של שטרית לנהוג בתושבי העיר בהגינות, המציאות הייתה שונה. תושבי העיר והכפרים שסביבה סבלו ממעצרים רבים, המתוארים בדו"ח צבאי מפורט מחודש אוגוסט 1948 (ללא תאריך מדויק). הדו"ח מלמד שהמעצרים והחיפושים לוו באלימות, ובכלל זה שימוש בכלבים:

ברביעי לאוגוסט לפנות בוקר הוקף אזור נצרת ונערכו בו חיפושים, צבא ההגנה נהג בכל חומר הדין, לא ניתן להתלבש, מי שלא הספיק לצאת מיד הוכה בשוטים, 180 איש בגיל 20-25 נאסרו. את כל תושבי האזור הובילו למקום ריכוז, שם הפרידו בין כל הגברים והעמידום בשורה אחת, דבר שגרם התפרצויות ככי ויללות אצל הנשים והילדים, בחשבם אחר ניסיון כפר עילוט כי העומדים בשורה יירו. באלה שפגרו בהליכה למקום הריכוז שיסו כלבים, וערבי אחד נשוך קשה ברגלו.¹⁵

כותב הדו"ח ציין במפורש שתושבי העיר סבלו מידם הקשה של השלטונות והזכיר שנצרת נכנעה ללא התנגדות ותושביה אף קיבלו בשמחה את צה"ל. ולמרות זאת כתב:

בעיר משליטים משטר של טרור והפחדה, עוצר משעה 6 עד 7, שלטונותינו מעודדים את העירייה הפיאודלית הריאקציונית בניגוד לרצון התושבים וענייניהם. למשפחות לא מודיעים על המקום בו מוחזקים הנאסרים [...] בשים לב לכך שממשלתנו אמרה להפוך את נצרת לאזור כיבוש לדוגמא, שהוכרז לא פעם שנצרת תשמש דוגמא לשיתוף ואחוה יהודית ערבית, כי מעשים אלה מחזקים את יריבנו בין הערבים, והעולם כולו

13 דו"ח מביקור שר המיעוטים בנצרת (לעיל הערה 11).

14 שם.

15 דו"ח על המצב בעיר לאחר כיבושה, סוף אוגוסט, אצ"מ 5205/49.

בתעמולתן האנטי יהודית, כי מצב דברים זה עלול להביא לסיכון [...] כי מעשים אלה מכתמים את טוהר נשקנו ומכניסים דמורליזציה בשורות הצבא.¹⁶

בתגובה לתמונה העגומה העולה מהדו"ח, ב-2 בספטמבר פנה האלוף משה כרמל, מפקד חזית הצפון, לסגן אלוף נחום גולן, ממלא מקום מח"ט גולני, וביקש את התייחסותו לדיווחים. גולן השיב במכתב אישי ב-4 בספטמבר, לאחר שבירר לדבריו את העובדות על נצרת וכפרי הסביבה. הוא כתב כי החיפוש שנערך באחת משכונות העיר התבסס על ידיעה מבוססת בדבר התגבשות מחתרת צבאית. כמאה ושמונים איש נעצרו באותו חיפוש והובאו למחנה שבויים. גולן הוסיף שהחיפוש והזיהוי נערכו בדרכים רגילות, ולא הגיעו אליו טענות על התנהגות החיילים שהשתתפו בפעולה, לא מצד ראש העיר ולא מצד אחרים. גולן דחה בתוקף את האמירה ש'משליטים בעיר מצב של טרור והפחדה'. לדבריו, התנהגות הצבא הייתה עדינה יתר על המידה ואינה הולמת את מצב המלחמה הקיים, וכי שלטון רך עלול להשפיע באופן שלילי על חייליו עם חידוש המערכה. הוא אישר שעוצר מוטל על נצרת משעות הערב ועד הבוקר, ולדבריו זו הדרך היחידה המקובלת לפקח על העיר כלילה. עוד ציין שהמבנה הטופוגרפי של נצרת מאפשר לכל מיני גורמים להסתגל לתוכה ומחוצה לה, בפרט בשעות הלילה.

גולן כתב גם כי מאז שיחידות של חטיבת גולני נמצאות בנצרת, מיום כיבושה, לא הגיעו אליו תלונות על שוד, על ביזה ועל התנהגות גסה של חיילים. אלה עמדו לדבריו במבחן, והוא גאה בהתנהגותם. הוא הביע פליאה על הפנייה לשר הביטחון בשאלה זו, וציין שהפונה 'אינו יודע את המצב לאמתו או מסלף עובדות'.¹⁷ בהקשר זה יש לציין שמהמסמכים עולה שבניגוד לדברי גולן, סיבות המעצר לא היו תמיד חשד ל'התארגנות מחתרתית'. כך למשל נאמר באחד המכתבים על מעצרו של עורך הדין עלי אלזועבי: 'עו"ד עלי זועבי דבר יותר מדי ונעצר, אף הוא שוחרר עתה בערבות של 2000 לירה'.¹⁸ הדו"ח לא ציין על מה דיבר אלזועבי ובמה נחשד.

נראה שנושא המעצרים, שמספרם גדל והגיע למאות,¹⁹ הדאיג מאוד את תושבי נצרת, בייחוד לאחר הידיעות על שביתות הרעב של האסירים במחנה עתלית.²⁰ כבר בסוף אוגוסט הם התארגנו והקימו 'ועד להגנת האסירים הערבים' בראשותו של עורך הדין תופיק מעמר,

16 שם. לדברי נחום גולן, במהלך כיבושו של הכפר עילוט – אור ליום ו', 16 ביולי, בידי יחידות גדוד 13 – נהרגו שלושה עשר תושבים, אבל השאר נשארו בו בשלב הזה. ב-4 באוגוסט 'ביקר פטרול סיור בכפר והזהיר את החוזרים לכפר שעליהם לא להימצא שם'. כעבור כמה ימים הקיפו כוחות צה"ל את הכפר, ותוך כדי הפעולה נורו עשרה מתושביו, שלדברי גולן ניסו לברוח. ראו מכתב אישי מסגן אלוף נחום גולן, ממלא מקום מפקד חטיבת גולני, אל מפקד חזית הצפון, 4.9.1948, אצ"מ 1/5205/49.

17 מכתב אישי מנחום גולן אל מפקד חזית הצפון, שם.

18 דו"ח מביקור שר המיעוטים אצל המושל הצבאי בנצרת, 30.7.1948, ג"מ 308/44.

19 ממושל העיר נצרת אל קצין השבויים במטכ"ל, 17.8.1948, אצ"מ 109/1860/50.

20 אוספקי-לזור, 'התגבשות יחסי הגומלין בין יהודים לערבים' (לעיל הערה 5), עמ' 165. הסיבה לשביתה הייתה כנראה תנאי המעצר וחוסר הוודאות של העצורים באשר לגורלם.

מעורכי הדין הידועים בעיר.²¹ הוועד דרש בתוקף לדעת מה עלה בגורל העצורים, ומושל העיר נענה לדרישה ותיאם ביקור של משלחת מוסלמית-נוצרית במחנה השבויים בעתלית. מאוחר יותר ניהל הוועד להגנת האסירים התכתבות ענפה עם שלטונות צה"ל. כך למשל פנה מעמר ב-25 בספטמבר למושל הצבאי, ולאחר שהודה לו על מתן האישור לביקור בעתלית, שטח לפניו שורה של דרישות. ממכתבו אנו לומדים שהעצורים נדרשו לעבוד ללא שכר ושתנאי המעצר שלהם קשים. היו בהם, ובכלל זה קטינים, שסבלו ממחלות.²² בעקבות פנייה זו הוחלט לשחרר אסירים מקרב אלה ש'אין נגדם אשמה ברורה, ואשר התנהגותם במחנות הניחה את דעת שלטונות המחנות'. הרמטכ"ל הודיע לוועד על השחרור במכתב רשמי.²³

שחרור חלק מהעצורים הרגיע את התושבים, ו'קונגרס הפועלים הערבים בנצרת' נרתם למאבק בעניין מי שלא שוחררו. עיקר הפעילות היה בנושא תשלום שכר לעצורים שנלקחו לעבודה, כמו שפירט מונעם ג'רג'ורה, מזכיר הקונגרס: 'רבים מהשבויים הערבים אשר נאסרו על ידי השלטונות הישראלים עבדו בעבודות אשר הן לתועלת הממשלה ועד כה לא קבלו שכר'.²⁴ בתשובתו לפנייה ציין קצין תחזוקת שבויים כי העצורים קיבלו שכר ואף השתמשו בו לקניית מצרכים.²⁵ מאוחר יותר – בתגובה ללחצים אלה ואחרים, ביחוד של סייף אלדין אלזועבי, איש מפא"י שנבחר לכנסת הראשונה, ומתוך רצון לשפר את האווירה בעיר – הוחלט לשחרר עוד עצורים. במאי 1949 שוחררו 135 מהם ממחנה צריפין, ולדברי המושל הצבאי עשה שחרורם רושם גדול על התושבים.²⁶

נראה אפוא שעל אף המדיניות המוצהרת של יחס מיוחד לנצרת וחרף הכוונה להפוך את העיר למודל ל'דו-קיום יהודי-ערבי, המציאות הייתה שונה. גישתם של המפקדים בשטח ושל המושל הצבאי ואנשי הממשל בכלל נבדלה מזו של כמה מהשרים, ובייחוד מזו של שטרית. האחרון ניסה כידוע להוביל מדיניות של יחס חיובי לאוכלוסייה הערבית, אך לא תמיד הצליח בכך בשל התנגדותם של גורמים נציים בצבא ובממשלה. זאת ועוד, משרד המיעוטים, שבראשו עמד, בוטל ביולי 1949.

שרה אוסצקי-לזר מציינת בצדק שלמרות ההגבלות שהוטלו על הממשל הצבאי, היה הממשל כול יכול באזורים ששלט בהם ולמושל הצבאי היו סמכויות רבות. ביקורת מנהלית על פעולותיו כמעט לא הייתה, ואילו הביקורת השיפוטית הייתה מצומצמת.²⁷ גם יאיר

21 מהוועד להגנת האסירים אל ראש ממשלת ישראל, 31.8.1948, אצ"מ 109/1860/50.
22 ממזכיר הוועד להגנת העצורים תופיק מועמר למושל הצבאי בנצרת, 25.9.1948, אצ"מ 109/1860/50.
23 משליש ראש המטה הכללי אל הוועדה להגנת האסירים הערבים, 11.10.1948, אצ"מ 109/1860/50.
24 ממונעם ג'רג'ורה לשרי העבודה, המשפטים ולמושל הצבאי בנצרת, 3.12.1949, אצ"מ 109/1860/50.
25 מקצין תחזוקת שבויים לממשל הצבאי בשטחים המוחזקים, 30.12.1948, אצ"מ 109/1860/50.
26 מקצין המנהלה אל המושל הצבאי גליל, 25.4.1949, שבויים, אצ"מ 109/1860/50; سيف الدين الزبيبي. شاهد عيان: مذكرات دار المشرق، شفا عمرو، 1987, עמ' 30-31 (סיף אלדין אלזועבי, עד ראייה: זיכרונות, דאר אלשרק, שפרעם 1987, עמ' 30-31); דו"ח מחלקות ממשלתיות אזרחיות (לעיל הערה 12).
27 אוסצקי-לזר, 'התגבשות יחסי הגומלין בין יהודים לערבים' (לעיל הערה 5), עמ' 71.

בוימל מציין במפורש שהממשל הצבאי נהנה מיד חופשית כמעט ושיקף את תפיסתם של מוסדות המדינה דאז, שראו בערבים מיעוט אנטי־ישראלי, סיכון ביטחוני, נטל בלתי רצוי וכדומה. לכן הוחל על הערבים שלטון הממשל הצבאי, שהתבסס על מערכת החוקים הצבאית הבריטית לשעת חירום משנת 1945²⁸

בעיית הפליטים

בדומה לרוב היישובים הערביים שנותרו בתחום הקו הירוק לאחר הקמת המדינה, קלטה נצרת פליטים משמונה עשר יישובים, עירוניים וכפריים. לפי אומדן של ראש העיר, עם תום המלחמה התגוררו בה כ־41,000 תושבים: 16,000 מהם תושבים ותיקים וכ־25,000 פליטים, שמאז אביב 1948 באו אליה מחיפה, מטבריה, מצפת, מבית שאן ומהכפרים הסמוכים לה. אומדן זה נראה לשר המיעוטים מוגזם, והוא העריך שבנצרת התגוררו כ־25,000 נפשות, מחציתן תושבים ותיקים ומחציתן פליטים.²⁹ בהקשר זה נראה אפוא שמספר התושבים בעיר ירד בהדרגה. ב־1953 העריך יהושע פלמון, מבכירי שירות הידיעות (ש"י – גוף המודיעין שהקדים את השב"כ), שהתמנה ליועץ ראש הממשלה לענייני ערבים, שבנצרת חיים 21,000 תושבים, המחולקים כמעט שווה בשווה בין שלוש העדות – אורתודוקסים, קתולים ומוסלמים.³⁰

לפי נתוניו של סולץ, בינואר 1949 עמד מספר הפליטים בעיר על 5,200 נפשות – 2,600 מהם מערים אחרות, בעיקר מחיפה, ו־2,600 מכפרים סמוכים כגון צפוריה, מעלול, עילוט ומג'דל. גם אילת כהן־קסטרו מוסרת נתון זהה, ולפיו לאחר 1950 נותרו בנצרת כ־5,150 פליטים. כהן־קסטרו קובעת שמספר פליטים זה הוא הגבוה ביותר מקרב שאר יישובי המקלט בארץ.³¹ נוסף על פליטי נצרת היו עוד 5,000 פליטים בכפרים הסמוכים לה. סולץ המליץ להוציא את הפליטים הכפריים מנצרת ולהעבירם לכפר אחד או לכמה כפרים בצפון.³² גם הפליטים דרשו בתוקף לחזור לבתיהם, ואולם המדיניות הכללית הייתה למנוע את חזרתם. למרות חשיבות הנושא לא הצליחו הפליטים בנצרת להתארגן בגוף אחד. יוצאים מן הכלל היו פליטי חיפה, שהקימו את 'ועד פליטי חיפה' בעיר, שייצג רק אותם. בחודש ספטמבר הם פנו לשר המיעוטים ודרשו להחזיר את כולם – או למצער את חלקם – לעירם.³³

28 בוימל (לעיל הערה 5), עמ' 161-166.

29 מהשר בכור שטרית אל שרי הבריאות, התחבורה, המסחר והתעשייה, 21.7.1948, ג"מ ג/308/44.

30 מיהושע פלמון למזכיר הממשלה, 9.7.1953, ג"מ ג/1932/3.

31 כהן־קסטרו (לעיל הערה 3), עמ' 516-517.

32 מאלישע סולץ למטה הממשל הצבאי, 11.1.1949, ג"מ ג/308/38. על מספרי הפליטים מהכפרים השונים

ראו גם כהן, הנפקדים הנוכחים, עמ' 24, 43-44.

33 מוועד פליטי חיפה בנצרת לשר המיעוטים, 23.9.1948, ג"מ ג/308/36 (ערבית).

רבים מהפליטים התגוררו במסגדים, בכנסיות ובמנזרים, ובייחוד במנזר הסליזיאני. מצבם הכלכלי היה רע מאוד, ולמרות סיועם של תושבי העיר הוותיקים, רבים מהם נאלצו למכור את הרכוש שהצליחו לקחת עמם. חסרי הרכוש סבלו חרפת רעב.³⁴ ארגונים נוצריים מבלגיה ומארצות הברית אמנם הגישו סיוע נוסף על הסיוע של ארגון הסעד של האו"ם (אונר"א), אבל סיוע זה היה מועט והופסק לאחר זמן קצר. הסיוע של אונר"א למשל נמשך כשנתיים בלבד.³⁵ על הגעתם של פליטי עילוט לנצרת ומצבם העגום אנו למדים מיומנו של ראש המנזר דאז הנזיר רנה שודורג' (Rene' Chodorge):

שיירה של תושבי עילוט הגיעה לחפש מקלט במנזר [...] תושבי עילוט היו שבורים לחלוטין, הם ישבו במסדרונות בקומת הקרקע על הצרורות שלהם, מבלי כל תנועה, הם אפילו לא היו מסוגלים לטפל בילדיהם הקטנים [...] הנשים ישבו במעגל בכו וייללו על בניהם שנהרגו במהלך כיבוש הכפר.³⁶

מצבם העגום של הפליטים מתואר במכתב נוסף ששלח השר שטרית לשר הבריאות ב-21 ביולי 1948. הוא התריע מפני פריצת מגפות בעיר הצפופה, וביקש משר הבריאות לשלוח אליה נציג מטעמו כדי להשגיח על ענייני הבריאות ולקחת אחריות על הנושא.³⁷ המצב אכן התדרדר, ומחלות כגון טיפוס, מלריה ואבעבועות התגלו בעיר. בשל מגפת האבעבועות, בנובמבר 1948 הוטל סגר של חודש על נצרת והכפרים שסביבה, והוקם בית חולים מיוחד שטיפל בחמישים וחמישה חולים במחלה ובעשרים ושניים חשודים כחולים.³⁸ וכך כתב סולץ על מצב הפליטים:

הם חיים בתנאים גרועים ביותר ובחוסר כל, אין אפשרות למצוא עבודה עבורם, והם מהווים מעמסה כבדה. הם מתקיימים ברובם הגדול מעזרה סוציאלית ומשפיעים לרעה במידה גדולה על מצב חוסר העבודה בעיר. העברתם מנצרת תשפר את מצב התעסוקה בעיר במידה ניכרת מאד [...] אין כל סיכוי לקלוט אותם בתוך החיים הכלכליים של העיר, אילו גם הדבר היה רצוי למדינה מבחינה פוליטית ומדינית.³⁹

סאמי ג'ראסי, פקיד העזרה הסוציאלית של המושל הצבאי, תיאר בדו"ח שכתב תמונה עגומה של צפיפות קשה, בייחוד במנזר הסליזיאני – 'מנזר היתומים' שקלט כשש מאות פליטים מעילוט ומג'ידל:

אולמות המנזר דחוקים למדי, ואין במה להפריד בין המשפחות הללו חוץ מחתיכת חוט או חבל או חתיכת עץ [...] רובם המכריע של הפליטים עומדים בפני סכנת רעב,

34 דו"ח מביקור שר המיעוטים בנצרת (לעיל הערה 11).

35 אוסצקי-לזר, 'התגבשות יחסי הגומלין בין יהודים לערבים' (לעיל הערה 5), עמ' 167.

36 יומנו של ראש המנזר הסליזיאני, נצרת, 21.7.1948 (צרפתית).

37 מהשר שטרית אל שרי הבריאות, התחבורה, המסחר והתעשייה (לעיל הערה 29).

38 המושל הצבאי בנצרת, דו"ח מחלקות ממשלתיות אורחיות בנצרת, מרס 1949, ג"מ ג/309.

39 מאלישע סולץ למטה הממשל הצבאי, 11.1.1949, ג"מ ג/308/38.

בגלל חוסר מזון ומלבוש, ורובם נאלץ למכור את חפציהם בכדי שיוכלו למצוא מזון טפם ובני משפחותיהם הרבים.⁴⁰

בעיית הפליטים משתקפת גם במכתביהם של מיסיונרים, נזירות ואחיות בתי החולים. אלה כתבו שהצפיפות והמחסור במגורים הביאו לידי התפשטות של קדחת חוזרת, מקרים רבים של קדחת המערות ומגפת טיפוס. במכתבים, שאותם קראה בקפדנות הצנזורה, עלה שוב ושוב המצב הכללי הקשה, שהעסיק מאוד את הפליטים ואת תושבי נצרת. עוד סופר בהם כי רבים מהפליטים מנסים לחזור לבתיהם בחיפה ובשפרעם, ורבים מהם ביקשו ממכרים יהודים לסייע להם לחזור למקומות עבודתם בבתי הזיקוק, בעירייה, בדואר, בבתי החולים הממשלתיים ועוד.⁴¹

מתברר שלצד הפליטים שביקשו לצאת מנצרת, היו גם פליטים רבים שניסו להיכנס אליה. במכתב ששלח מפקד העיר למטכ"ל בסוף אוגוסט 1948 נכתב שרבים המסתננים, כלשון המכתב, לתוכה. לדברי הכותב, רוב המסתננים הם בני העיר שברחו ממנה, בכללם נשים רבות, אך גם ערבים שאינם תושבי נצרת ושקיוו לעבוד בה מעט ואז לחזור לבתיהם. במכתב תואר גם מסלולם של הבאים: מגבול לבנון הם מגיעים לכפר ראמה שבגליל העליון, ומשם רוכבים על בהמות או הולכים ברגל עד הכפרים עראבה או מנדה שבגליל התחתון. משם הם הולכים או רוכבים עד כפר קנא שעל יד נצרת, ומשם עולים כלילות לשביל נצרת-עין מאהל ונכנסים לעיר מצפון לבית החולים האוסטרי. יש שבאים בכביש המקיף את נצרת מכביש ציפורי עד בית היתומים דון-בוסקו. מהדו"ח אנו לומדים כי בנוגע ליחס ל'מסתננים' אלה לא הייתה מדיניות ברורה, ואיש מהם לא נעצר ולא הוחזר. הצבא המליץ לאמץ מדיניות ברורה בעניין 'כדי למנוע הפקרות'.⁴²

עם הגידול במספר הפליטים בעיר וההרעה במצבם החליטה הממשלה לאפשר לפליטי חיפה, שהתארגנו כאמור בוועד משלהם, לחזור לעירם. ההחלטה נועדה לצמצם את ממדי הבעיה בנצרת, ואת רשימות החוזרים אישר הש"י. בנצרת היו 1,420 פליטים מחיפה, ורובם חזרו במחצית הראשונה של 1949. היו שמצאו את ביתם מאוכלס בחיילים או בעולים חדשים, ונדרשו לחפש פתרונות חלופיים בחיפה עצמה.⁴³ מאוחר יותר הוחלט ליישב אחדים מהחוזרים הללו בשפרעם. באיגרת שסווגה כסודית ביותר, ששלח סגן אלוף שמעון אבידן, ראש מחלקת המבצעים, ב-19 ביולי 1949 למפקד חזית הצפון ולגורמים נוספים, נמסר ש'הוועדה ליישוב פליטים' החליטה ליישב פליטים מנצרת בעיירה שפא עמר, וכי

40 מסאמי ג'ראסי, פקיד העזרה הסוציאלית, אל המושל הצבאי בנצרת, 2.12.1948, ג"מ ג'308/38 (ערבית ותרגום לעברית). יצוין שמוסדות זרים נחלצו לעזרת נצרת: בלטו בהם הצלב האדום, משלחת הסיוע הבלגית, הכנסייה האנגליקנית וארגוני האו"ם.

41 שירותי המודיעין, מחלקת הצנזורה, נספח לדו"ח שבועי מס' 3, 2.9.1948, ג"מ ג'308/38.

42 מפקד העיר נצרת למטכ"ל, 31.8.1948, אצ"מ 1025/922/75; ראו גם המושל הצבאי בנצרת (לעיל הערה 38).

43 כהן, הנפקדים הנוכחים, עמ' 47-48; الزعبي, شاهد عيان (לעיל הערה 26), עמ' 40-41.

יש להקצות שטח ליישובם. נוסח ההודעה מעניין במיוחד: 'הכרח לפנות שטח מסוים בשפרעם. הממשל הצבאי יבצע את הפינוי ואת הישוב מחדש של הפליטים. מפקדת הצפון תספק את העזרה הדרושה'.⁴⁴ מהאיגרת קשה להבין אם אבידן התכוון לפנות תושבים משפרעם ובמקומם ליישב פליטים מנצרת.

יצוין שבסופו של דבר רק פליטים מעטים הורשו לחזור לבתיהם, גם אם יישוביהם לא היו רחוקים מנצרת. בקרב החוזרים בלטו תושבי הכפר עילוט, שהורשו לחזור ב-4 בינואר 1950. החזרתם היוצאת דופן נבעה בין השאר מלחצים של ראש המנזר הסליזיאני שאירח אותם בנצרת. מיומן אב המנזר אנו למדים שהמנזר הפעיל לחצים ממושכים דרך הקונסול הצרפתי בחיפה על ממשלת ישראל כדי שתסכים לחזרה.⁴⁵ השארת הפליטים, שרובם מוסלמים-כפריים שהריבוי הטבעי בקרבם גבוה, היא זו ששינתה עם הזמן את המבנה הדמוגרפי והעדתי של נצרת. מעיר בעלת רוב נוצרי (66%) בשנת 1922 כיום רוב תושביה מוסלמים (75%).⁴⁶ נראה אפוא שהמוסלמים לא השתלטו על נצרת, כמו שאפשר להבין ממחקרו של רפאל ישראלי,⁴⁷ אלא השינוי חל בשל מדיניות יישוב הפליטים בה.

ההפעלה מחדש של המוסדות והשירותים האזרחיים

העירייה

השלטונות כאמור, ובעיקר משרד המיעוטים והממשל הצבאי, הצהירו על מדיניות של החזרה מהירה של המצב בנצרת לקדמותו. הדרך לעשות זאת הייתה בהפעלת המוסדות האזרחיים החיוניים – העירייה, בית המשפט, הרואר, בתי הספר ושירותים אחרים. כדי להבטיח את היציבות ביקשו שלטונות צה"ל מראש העיר יוסף אלפאהום להמשיך לכהן בתפקידו. לצדו פעלה מועצת עיר ובה תשעה חברים שייצגו את כל העדות – היוונית-אורתודוקסית, הלטינית, הקתולית והמוסלמית – ומספר הפקידים בה היה כעשרים או עשרים וחמישה, חוץ מפועלי הניקיון.⁴⁸

נראה שהשארית של יוסף אלפאהום בראש העירייה לא הייתה מקרית, שכן בתקופת המנדט נמנו יוסף ומשפחתו – המשפחה העשירה ביותר בנצרת ובעלת קרקעות רבות – עם מחנה האופוזיציה למשפחת אלחוסין, והיו מקורבים למשפחת נשאשיבי. החוסיינים היו

44 משמעון אבידן, ראש מחלקת מבצעים, למפקד חזית הצפון, 19.7.1949, אצ"מ 68/56/51.

45 יומן ראש המנזר הסליזיאני, 2.1.1950.

46 כהן-קסטרו (לעיל הערה 3), עמ' 515. ההרכב הדמוגרפי של אוכלוסיית נצרת, 22.6.1951, ג"מ 1932/1/ג.

47 Raphael Israeli, *Green Crescent Over Nazareth: The Displacement of Christians by Muslims in the Holy Land*, Frank Cass & Co., London 2002

48 דו"ח מבקור שר המיעוטים בנצרת (לעיל הערה 11).

מזוהים עם המופתי של ירושלים, האג' אמין אלחוסייני, שהיה נוקשה בעמדותיו; ואילו מחנה הנשאיבים, שייצגו את האופוזיציה למופתי, היו מוכנים להתפשר בסכסוך עם היהודים ולקבל את חלוקת הארץ. קשריהם של יוסף אלפאהום ומשפחתו עם הבריטים היו טובים במיוחד, ועל עמדתם הפרו-בריטית והתנגדותם למרד הערבי הגדול (1936-1939) שילמו אחדים מהם בחייהם. אלפאהום עצמו נפצע מידי המורדים ונאלץ לעזוב את ביתו ואת עירו לפרק זמן מסוים. המשפחה ומי שעמד בראשה היו אפוא מקובלים על השלטונות. בשל מצב המלחמה, חילופי השלטון ולחץ הפליטים הגדול, נקלעה העירייה לקשיים כספיים. ב-21 ביולי כתב שר המיעוטים שטרית מכתב מפורט לשר הפנים בענייני נצרת, וציין כי מאז 15 במאי העירייה אינה גובה מסים מהתושבים, דבר המקשה על תפקודה. למרות זאת היא הוסיפה לספק שירותים חיוניים, בעיקר מים, כמעט בחינם, ותבעה תשלום רק מבעלי היכולת. שטרית ביקש משר הפנים להורות לממונה על מחוז חיפה לבקר בנצרת ולמנות פקיד מחוזי דובר ערבית שיפקח על ענייני העירייה ויעץ לה במילוי תפקודה. שטרית ציין כי ממשלת ישראל מעוניינת ש'החיים הנורמליים' יחזרו למסלולם בהקדם האפשרי.⁴⁹

בשנת הכספים 1948-1949 היה תקציב העירייה 30,306 ל"י. בסעיפי ההוצאות בלט סעיף החינוך, שהיה כשליש מסך התקציב, ולצדו שירותי הבריאות והסיוע לנזקקים ולפליטים. שלטונות המדינה לא גבו מס הכנסה בנצרת בגלל המצב הקשה בה, אך הוצע להטיל מס מיוחד על הסיטונאים, הקבלנים ובעלי הרכוש לפי רשימה שיכינו העירייה והמושל הצבאי.⁵⁰ ואולם כמו שנראה בהמשך הדברים, קשיי העירייה לא היו רק כספיים, אלא נבעו בעיקר מהמחלוקת ומהמאבק הפנימי בין מחנהו של יוסף אלפאהום למתנגדיו הקומוניסטים.

משטרה ומשפט

גם ארגון המשטרה והפעלתה מחדש היו מהנושאים שהעסיקו את שר המיעוטים בביקורו הראשון בנצרת. בדו"ח הנזכר שלו ציין שטרית שמספר השוטרים הכולל באזור נצרת לקראת סוף המנדט היה 320: כ-170 מהם שירתו בעיר, והשאר בכפרים. שטרית ציין שכמחצית מהשוטרים נשארו בנצרת והמשיכו לפטרל ברחובות לבושים במדי ממשלת המנדט. ברשות המשטרה היו 19 מכוניות, 7 מהן אינן ראויות לשימוש. לדברי שטרית, 'צבא ההצלה' של קאוקג'י לקח אתו את שלוש המכוניות הטובות עם נסיגתו מהעיר. כוח המשטרה שנשארו בנצרת לאחר כיבושה מנה 88 איש, מתוכם רק שני קצינים (סומאיל ח'מיס ופדיל ג'רג'ורה). שטרית ציין כי הם לא קיבלו משכורות סדירה מאז 15 במאי, וכל שוטר קיבל רק תשלום חלקי של 4.5 לירות.⁵¹ שר המשטרה תמך בארגון מחדש

49 מהשר בכור שטרית אל שר הפנים, 21.7.1948, נצרת כללי דוחות, ג"מ 308/44.

50 תקציב עיריית נצרת 1948-1949, הסכרות לתקציב, 14.11.1948, ג"מ 309/10.

51 דו"ח מביקור שר המיעוטים בנצרת (לעיל הערה 11).

של משטרת נצרת והורה לארגן את הכוחות ולשלב את השוטרים הנמצאים בעיר. הוא קבע כי את התחנה ינהל קצין יהודי, והנחה את משרדו לספק לה את כל הדרוש להפעלתה.⁵² בנוגע למערכת המשפט ציין שטרית כי בעיר פעל בית משפט שלום בראשות השופט עזיז אפנדי ג'רג'ורה, מנכבדי העיר, אך הוא חדל מלפעול ב-15 במאי 1948. לרבריו, 'צבא ההצלה' ביקש מג'רג'ורה לחדש את פעילותו לאחר סיום המנדט, אך הוא סירב בנימוק שעם סיום המנדט אין כל חוק שעליו יוכל להישען. שטרית פנה לשר המשפטים בבקשה לפתוח בית משפט שלום בעיר ולמנות לשופט שלום את ג'רג'ורה, שהביע נכונות לשרת את מדינת ישראל. שטרית הציע שלייד ג'רג'ורה ימונה פקיד יהודי.⁵³ הצעתו התקבלה, וב-21 בספטמבר נפתח מחדש בית משפט השלום בנצרת, וג'רג'ורה מונה לעמוד בראשו. כבר ביום הפתיחה התנהל המשפט הפלילי הראשון, ושלושה נאשמים נידונו לקנס של לירה אחת.⁵⁴ דו"ח של מושל העיר מחדש מרס 1949 מסר כי בית המשפט פועל כסדרו, הכנסותיו עמדו על 144 ל"י, והוא כבר דן ב-165 תיקים: 100 מהם פליליים, 64 אזרחיים ואחד בנושאי קרקעות.⁵⁵

גם בית הדין השרעי המוסלמי החל לפעול מחדש בעקבות פנייה של בני העדה. סולץ אישר למזכיר בית הדין, שיח' חסן אלחבש, לפתוח אותו, ודרש להקצות לו משכורת של שישים לירות לחודש.⁵⁶ יצוין שעד כיבושה של נצרת היה השופט השרעי בעיר השיח' סעד אלדין אלעלמי, ואולם הוא עזב את נצרת עם הכיבוש ולימים היה למופתי של ירושלים המזרחית. מאוחר יותר מונה במקומו שיח' טאהר טברי, המופתי של טבריה בתקופת המנדט שהפך גם הוא לפליט בנצרת. שיח' טאהר כיהן בתפקידו עד מותו בשנת 1959.⁵⁷

דואר ותחבורה

נוסף על חידוש פעילותם של המוסדות האמורים, חודשה לבקשתו של שטרית גם פעילות הדואר בנצרת. ב-28 ביולי נפגש המושל עם מנהל הדואר הכללי לדון על הדואר בעיר. בפגישה סוכם לפתוח את בית הדואר, להחזיר לתפקידו את מנהלו הקודם ולמנות עוד פקיד ודוור. עוד הוחלט שסניף הדואר של נצרת יהיה בפיקוח של סניף עפולה, ותינתן האפשרות לשלוח ממנו מברקים, חבילות ומכתבים לחוץ לארץ ולשטחים התפוסים על ידי צבא ישראל.⁵⁸ ואולם הנהלת הדואר החליטה שכל המכתבים יעברו צנזורה צבאית,

52 הזמנה עבור שוטרים ערבים בנצרת, 23.9.1948, ג"מ ג/309/1; דו"ח מבקור שר המיעוטים בנצרת (לעיל הערה 11).

53 מהשר שטרית אל שר המשפטים, 19.7.1948, ג"מ ג/308/44, נצרת כללי דוחות.

54 פתיחת בית השלום בנצרת, 22.9.1948, ג"מ ג/308/40; מהשר שטרית לעזיז ג'רג'ורה, 24.9.1948, שם.

55 דו"ח מחלקות ממשלתיות אזרחיות (לעיל הערה 12).

56 מאלישע סולץ אל שר הדתות, 18.8.1948, ג"מ ג/308/37.

57 מוסטפא עבאסי, 'מנהיגים לדורות: משפחת טברי והנהגתה לקהילה הערבית בטבריה בתקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט', קתדרה, 120 (תשס"ו), עמ' 197-200.

58 הכוונה לשטחים הערביים שלפי תכנית החלוקה היו אמורים להיכלל במדינה הפלסטינית.

דבר שיימסר לתושבים. הוחלט גם שהדואר ייסגר בימי שבת, ובאשר לימי ראשון – הרבר יוחלט בשיתוף שר הדתות. מעניין שהנהלת הדואר לא אפשרה בשלב ההוא להפעיל את קווי הטלפון, והחלטה על כך הועברה לשלטונות הצבא.⁵⁹

גם נושא התחבורה זכה לתשומת לבו של השר שטרית, והוא פנה לחבריו השרים וביקש שישלחו נציג לדיון בחידוש קווי התחבורה הסדירים בין נצרת לשאר הערים, בייחוד חיפה ועפולה.⁶⁰ גם שירותי הבריאות והחינוך, שרובם היו בידי המיסיון, חידשו את פעילותם לאחר שהתמודדו עם קשיים מגוונים ועם מחסור בתרופות.

נראה שהממשל הצבאי ומשרד המיעוטים הצליחו במידה רבה להחזיר לפעילות את המוסדות ואת השירותים בנצרת. אם נשווה זאת לתחומים האחרים כגון הביטחון ונושא הפליטים, ניוכח שהם עשו זאת גם מהר יחסית.

הכלכלה והתעסוקה בעיר

בדומה לכל הריכוזים הערביים בארץ, גם בנצרת שרר מצב כלכלי קשה. הפעילות הכלכלית, שהחלה להשתבש עם החלטת החלוקה בסוף 1947, נפגעה קשות לאחר שצה"ל כבש את טבריה וחיפה באפריל 1948, ואת צפת ועכו במאי. הפעילות הכלכלית בין נצרת לערים אלה, שעמן הייתה קשורה בקשרי מסחר, הושבתה, ובייחוד הקשה ניתוק הקשר עם חיפה, שרבים מתושבי נצרת מצאו בה את פרנסתם.⁶¹ זאת ועוד, הפעילות הצבאית בגליל התחתון שיבשה את הקשר בין נצרת לעורף הכפרי שלה, שכן כידוע הייתה נצרת מרכז לשירותים מסחריים ורפואיים לאזורים גדולים בגליל התחתון ובעמק יזרעאל, נוסף על היותה המרכז המנהלי של מחוז הצפון בכל תקופת השלטון הבריטי.

ברו"ח הנזכר של שר המיעוטים שטרית מ-19 ביולי 1948 הוא התייחס בקצרה למצב הכלכלי ולענפי התעסוקה בנצרת. הוא ציין שבעיר יש בית חרושת לטבק בשם 'חברת נצרת' בבעלותן של משפחות מועמר ובטחיש. כדי לעודד את פעילותו התחייבו שלטונות הצבא לקנות את תוצרתו והבטיחו לבעליו סיוע והקלות. עוד פעלו בעיר בית חרושת למרצפות בבעלות משפחת שלופה, בית חרושת לגזוז וגלידה בבעלות משפחת קרדוש, טחנת קמח ובית חרושת לקרח. כמו כן היו בנצרת שני בנקים – בנק ברקליס, שהמשיך לפעול עד הכיבוש, והבנק הערבי 'בנק אל-אומה אל-ערביה', שעסק, לדברי שטרית, רק בהחלפת כספים ונסגר סופית למרות עידוד השלטונות להמשך פעילותו.⁶²

רוב כוח העבודה בנצרת באותם ימים היה משכבת הפועלים, שהייתה הגדולה ביותר בעיר ומנתה כמה אלפים. כ-1,000 אנשים חיו ממסחר וכ-1,500 הועסקו במוסדות

59 דו"ח מביקור שר המיעוטים בנצרת (לעיל הערה 11).

60 מהשר שטרית אל שרי הבריאות, התחבורה, המסחר והתעשייה (לעיל הערה 29).

61 דו"ח מביקור שר המיעוטים אצל המושל הצבאי בנצרת (לעיל הערה 18).

62 דו"ח מביקור שר המיעוטים בנצרת (לעיל הערה 11); ממחלקת המזרח התיכון במשרד החוץ אל משרד האוצר, 24.8.1948, ג"מ 309/1/9.

דת – נזירים ונזירות, כמרים, אימאמים, עובדי הקדש וכו'. פועלי נצרת חיפשו פרנסה בכל תחום אפשרי, ובכלל זה בחקלאות בעיר עצמה ובאזורים הסמוכים לה.⁶³ כדי לשפר את המצב הכלכלי החלה לפעול בעיר לשכת עבודה, וזו הכניסה בה, לדברי שטרית, קצת חיים. מחוסרי העבודה נרשמו בלשכה, ושם ניסו לארגן בעבורם עבודות. התחרות על מקומות העבודה הייתה גדולה, וניכרה בייחוד בין הפליטים לוותיקים. לדברי שטרית התלוננו הפליטים על שבני העיר מקבלים זכות קדימה בקבלת עבודה, ואילו הם מופלים לרעה.⁶⁴

ענף החקלאות עדיין היה מקור כלכלי לא מבוטל, ומדו"ח המושל לחודש מרס 1949 עולה שבחורף 1948-1949 נזרעו בתבואות 30,000 דונם, פחות משטחי המזרע בימי המנדט – כ־50,000 דונם. עוד נמסר בדו"ח שתבואות הקיץ עלו יפה יחסית, והמושל הציע לאפשר לחקלאים לרכוש טרקטורים.⁶⁵

ממכתב ששלח תושב נצרת אל קרוב משפחתו בחיפה אנו לומדים עוד על המצב הכלכלי בעיר. הוא סיפר שבאו אליה נציגי ההסתדרות, יהודים, כדי לסייע בפתרון מצוקת העבודה. הדבר עורר תקוות גדולות בלב התושבים, וכך גם חידוש זרם החשמל לעיר. החשמל אפשר הפעלה של בית החרושת לסיגריות, טחנת הקמח ובית החרושת לקרח, מה שהקל במידת מה את מצוקת התעסוקה.⁶⁶

המכתב מספר גם כי ערביי נצרת מבקשים תמיכה וכסף מכל מקור אפשרי. דוגמה קיצונית לכך מצויה במכתב שהפנה אחד התושבים לאפיפיור ברומא, שממנו אנו לומדים על תחילתה של תופעה מעניינת: 'רבים מאד מבקשים לתקן את מצבם בדרך אחרת, דרך ההגירה, והם מבקשים וויזות ורישיונות כניסה לאוסטרליה, אנגליה, ארה"ב, אמריקה הדרומית, קנדה, אפריקה הדרומית ועוד'.⁶⁷ נראה שזו הייתה תחילתה של ההגירה מהעיר ומהארץ, בעיקר של האוכלוסייה הנוצרית.

המכתבים ששלחו תושבי נצרת, ושעברו צנזורה, הם מקור ראשוני חשוב למידע על המצב בעיר. באחדים מהם מצוין כי 'תושבי העיר גוועים מרעב', אך באחרים מסופר על מחסור לא חמור. מהמכתבים עולה שהמחסור העיקרי היה בכמה מצרכים ובבגדים, וכי תושבי נצרת הזמינו כמות גדולה של בדים מבתי חרושת במגזר היהודי. אחדים מהמכתבים מספרים על מחסור חמור במלח ועל החלפות של שק אורז או סוכר תמורת מצרך זה. גם בדלק לסוגיו הורגש מחסור חמור, מה שהשפיע גם על הספקת המים לתושבים. אין ספק שבנצרת לא שרר רעב, וככל הנראה היו התיאורים לעתים מוגזמים כדי לזכות בתמיכה. עם זה נראה שהמצב לא היה יציב, ולבטח לא היה שפע במזון – המחירים השתנו מיום

63 דו"ח מביקור שר המיעוטים בנצרת (לעיל הערה 11).

64 שם.

65 דו"ח מחלקת ממשלתיות אזוריות (לעיל הערה 12).

66 מנוקולה ח'ורי לבשאהר עצפור, שירותי המודיעין, מחלקת הצנזורה (לעיל הערה 41) (ערבית).

67 שם. על ההגירה ראו: כהן-קסטרו (לעיל הערה 3), עמ' 523-527.

ליום והדרישות לפיקוח על המחירים באו מכל עבר, אפילו משר המיעוטים.⁶⁸ האחרון גרס שהחיים בעיר זולים בהשוואה למקומות אחרים, ולמשל טבק ומצרכים אחרים נמכרים בלי מס או מכס, אך כוח הצריכה נמוך.⁶⁹

ברו"ח שכתב שר המשפטים ב־30 ביולי 1948 צוין שהבעיה החמורה ביותר בנצרת היא המחסור בפרנסה ובעבודה. לדבריו לא היה מחסור במצרכים, אך לאנשים חסר כסף. נוסף על הסיוע לבתי העסק ולמפעלים המעטים בעיר, יצר משרד המיעוטים קשר עם חברת הבנייה הגדולה 'סולל בונה', וזו הסכימה להזמין אבנים הנחוצות לה מהמחצבות של נצרת. שגר העבודה שנקבע לפועלי המחצבות היה 150-500 מא"י (מיל ארץ-ישראלי) ליום, הרבה פחות מהשכר הממוצע בארץ, שנע בין 600 ל־700 מא"י.

השר שטרית ביקש את הכרעת ראש הממשלה בשאלה עקרונית: האם אפשר להעסיק ערבים בעבודות ציבוריות ובעבודות ביצורים מחוץ לנצרת? הוא הציע שכמאה פועלים — פליטים וותיקים כאחד — יצאו מדי יום ביומו לעבוד מחוץ לעיר, ובן-גוריון נענה לבקשה. השר גם אישר לבנק ברקליס לחדש את פעילותו ונתן רישיון דומה לבנק הערבי, אך זה סבל מחוסר מזומנים וכאמור נסגר מאוחר יותר.⁷⁰

נראה אפוא שהמצב בנצרת היה קשה, אך השלטונות עשו מאמצים רבים לשפרו ולהחזיר את החיים למסלולם הטבעי, כשהנסיבות הרשו זאת.

היחסים עם מוסדות הדת הנוצריים

היחסים עם אנשי הדת ועם המוסדות הנוצריים בנצרת היו חשובים במיוחד לממשלת ישראל, משום שתמיכת מדינות המערב הייתה חיונית לה. הנחיות בעניין היחס החיובי והזהיר כלפי העיר ותושביה ניתנו לכוחות צה"ל ערב הכיבוש, וראש הממשלה ושר הביטחון הנחה כאמור את המפקדים לנקוט משנה זהירות בכל הקשור לשמירה על המקומות הקדושים לעולם הנוצרי.⁷¹

את מערכת היחסים אפשר לחלק לשני מישורים — המקומי והמדיני הרחב. במישור המקומי היו אנשי הכמורה והנזירים שבעי רצון בדרך כלל מהתנהגותו של הצבא הישראלי וציינו לשבח את יחסו האדיב אליהם. הדבר עולה מדו"חות של שירותי המודיעין הישראליים, המסתמכים בחלקם על מכתבים ששלחו אנשי כמורה ונזירים לגורמים באירופה. לפי אותם מקורות נבעה שביעות הרצון, בין השאר, מאספקת צורכיהם של בתי החולים, שאת רובם ניהל המיסיון. גם חידוש הספקת החשמל צוין כגורם משפיע. לצד

68 שירותי המודיעין, מחלקת הצנזורה (לעיל הערה 41).

69 דו"ח מביקור שר המיעוטים בנצרת (לעיל הערה 11).

70 דו"ח מביקור שר המיעוטים אצל המושל הצבאי בנצרת (לעיל הערה 18).

71 מדור בן-גוריון אל יגאל ידין ומשה כרמל, 15.7.1948, אצ"מ 1025/922/5.

אלה ציין המקור שבמכתבים רבים של הנזירות ושל שאר הכותבים מוזכרת הפצצת נצרת ערב כיבושה ובמהלך הקרב, שכנראה הותירה רושם קשה על התושבים.⁷² מדו"ח מפורט על פגישה עם נציגי הכנסיות בעיר כשבועיים לאחר הכיבוש ניתן ללמוד יותר על אופייה של מערכת היחסים בין גורמי הדת הנוצריים בעיר ובין השלטון הישראלי בתחילת דרכו. מתברר שהצבא ערך חיפושים בכנסיות, לפעמים באיום לפתוח אותן בכוח, למרות הנחייתו הברורה של ראש הממשלה לשמור על יחס מיוחד. הכומר בסיליוס סמאן, ראש העדה היוונית-קתולית, הודיע בשם שאר ראשי הכנסיות על הפתעתם מהקפת הכנסיות ומהחיפושים שנערכו בהן. הוא התאונן שבניגוד לנוהל המקובל נכנס הצבא חמוש לתוך הכנסיות, אך ציין שהחיילים התנהגו באדיבות ובנימוס. סמאן הודיע שראשי הכנסיות מתנגדים לחיפושים בכנסיות ובמנזרים, אך אם בכל אופן מתוכנן חיפוש – הם מבקשים שיודיעו להם עליו מראש ושנציגי הכנסייה יהיו נוכחים בו. הוא הזכיר שאת הדברים האלה הבטיחו להם הן המושל הצבאי של העיר והן שר הדתות.

בתשובה אמר המושל הצבאי סולץ שמטרת החיפושים לא הייתה לפגוע באנשי דת ובכנסיות, אלא למצוא נשק ואנשי כנופיות שייטכן שהוסתרו במנזרים. סולץ ציין שבידי הצבא ידיעות על אנשי כנופיות מזוינות המסתתרים במנזרים, וכי הוא מוכן להפסיק את החיפושים אם ראשי הכנסיות יתחייבו שלא לתת מחסה לאנשים או לאפשר החבאת נשק. סמאן השיב בשם הנוכחים כי העיר נמסרה לצבא ישראל והנשק שהיה בה נמסר. הוא הכחיש מכול וכול כי הכנסיות שימשו את אנשי הכנופיות, וטען כי אלה דווקא שמרו על הניטרליות של המקומות הקדושים. אנשי הדת הצהירו שקיימו את הבטחתם בהסכם הכניעה, וסולץ הצהיר שהוא מאמין לדבריהם. בסיום הפגישה הוא הבטיח להפסיק את החיפושים, ולהודיע מראש על כל חיפוש עתידי.⁷³

כדי לשפר את הקשרים עם אנשי הדת הנוצרים, הסכים סולץ להעניק רישיונות תנועה לכמרים כבר בספטמבר 1948. רישיון כזה, עם תצלום אישי, ניתן למונסניור אנטוניו פרגאני ולכמרים בסיליוס סמאן, עבדאללה קהוג'י ומיכאל ליברוס.⁷⁴ ובאשר למישור המדיני והבין-לאומי – מתברר שאנשי הכמורה הנוצרים שאפו להפוך את נצרת לעיר בין-לאומית. בדו"ח של משרד המיעוטים מחודש דצמבר 1948 נכתב:

התושבים התכוננו [...] להנפת דגלי האומות המאוחדות על החנויות והבתים למען להפגין את רצונם להפיכת נצרת לאזור בינלאומי בפקוח האו"ם. מטפחי השאיפה הזאת ותומכיה הם אנשי הכמורה והדת, אשר פועלים בלי הרף כדי להוכיח את כדאיות הוצאתה של נצרת מתחומי מדינת ישראל, ובאלה תומכים עשירי הנוצרים

72 שירותי המודיעין, מחלקת הצנזורה (לעיל הערה 41).

73 תקציר מפגישה עם באי כוח הכנסיות, 28.7.1948, ג"מ ג/44/308.

74 המושל הצבאי נצרת אל קצין המנהלה, 8.9.1948, ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון 4/260/51.

ונכבדי העדות הנוצריות השונות [...] קבוצה זאת רוצה בהחזרת השלטת השפעת הוויטקן בנצרת. אשר בכוחה לשמש כר נרחב של תככים ומזימות לעתיד.⁷⁵

מול גישתם זו של מנהיגי הנוצרים, בלטה גישתם של ראש העיר ורוב תומכיו, שרצו בסיום המלחמה ובהסדר והזדהו במידת-מה עם מדיניותו של עבדאללה מלך ירדן – מדיניות ראליסטית, שקראה לפעול במסגרת היכולות ועמדה בניגוד למשל למדיניותו של המופתי אמין אלחסייני. וכך נכתב באותו דו"ח של משרד המיעוטים:

הרוב רוצה בסיום המלחמה מיד ובכל מחיר, ושואף להסדר כל שהוא למען להציל את הנותר ולשמור על הקיים. גברה ההרגשה כי ערביי הארץ נפלו קורבן זול של תככי האימפריאליזם האנגלי [...] ואנוכיותם של מלכי ערב ושליטיהם ומנהיגים ערבים שברחו מן הארץ ועזבו לנפשם בחוסר כל.⁷⁶

עולה אפוא שבשלב זה היו היחסים עם העדות והכנסיות הנוצריות יחסים זהירים. מצד אחד השלטון הישראלי רצה להפגין ככל האפשר יחס חיובי, ומן הצד האחר הנוצרים רצו לשמור על זהירות מרבית. ההסבר לכך קשור בין השאר לעובדה שרבים סברו שגורל העיר עדיין לא הוכרע סופית, בייחוד משום שמלחמת העצמאות עדיין לא הסתיימה, וחלקים גדולים של הגליל הקרובים לנצרת עדיין היו בשליטת הערבים.

הזרמים הפוליטיים בעיר

המאבק על השליטה בעירייה

בנצרת לאחר כיבושה היו כאמור שלוש עדות כמעט שוות בגודלן: יוונים-אורתודוקסים, יוונים-קתולים ומוסלמים. משקלה הדמוגרפי של העדה המוסלמית עלה כאמור בהתמדה בשל קליטת אלפי הפליטים, שרובם ככולם היו כפריים מוסלמים. מבחינה היסטורית שררו בין שלוש העדות יחסים טובים למדי, אבל הפרת האיזון הדמוגרפי והשינוי השלטוני יצרו מצב חדש, וזה ערער את יחסי הכוחות בין הצדדים בעיר.

עתה התחדש המאבק על העירייה, ועם הזמן נוסף אליו מאבק בעל אופי מדיני אידאולוגי, שבהדרגה קיבל סממנים עדתיים, סמויים ואף גלויים. חשוב לציין שהמחלוקת בעניין העירייה פרצה כבר עם בחירתו של אלפאהום ב-19 במאי 1946. מיד לאחר מכן ערערו עורך הדין אמין מעמר ואחרים על תוצאות הבחירות, אבל הדיונים בערעור נמשכו בשנים 1946 ו-1947. בשלב מסוים התערב בסכסוך גם המופתי של ירושלים חאג' אמין אלחסייני ומינה את השופט עזיז ביי דאוודי לתווך בפרשה, אבל ללא הצלחה.⁷⁷ עם תחילת

75 מניסים כדיר, נציג משרד המיעוטים נצרת, לשר המיעוטים, דו"ח חודשי דצמבר 1948, ג"מ, 309/3.

76 ש. ראו מכתב משר המיעוטים לשר החוץ, 28.10.1948, ש.מ.

77 חאג' אמין חוסייני לשופט עזיז דאוודי, 4.12.1947, ג"מ פ/8/201 (ערבית).

השלטון הישראלי התעורר הסכסוך מחדש: העדה האורתודוקסית, שהרגישה מקופחת, ביקשה שוב ושוב לפתוח מחדש את תיק הבחירות של שנת 1946, ושלושה מבני העדה (אמין מעמר, נסראת קעואר וסלים סאלם) הגישו תביעה מחדש בבית המשפט המחוזי בחיפה נגד חוקיות מינויו של אלפאהום לראשות העירייה. בית המשפט נמנע מלהחליט וביקש מהצדדים להגיע לפשרה. הם לא הצליחו, והמחלוקת נמשכה.⁷⁸ בניסיון להרגיע את הצדדים הגדיל שר הפנים את מספר חברי העירייה משבעה לתשעה, אבל השאיר את אלפאהום במשרת ראש העיר, דבר שהוסיף לעורר התנגדות.⁷⁹ לטענת עיתון אל-איתחאד (الاتحاد, האחדות), ביטאונה של המפלגה הקומוניסטית, שרוב בני העדה האורתודוקסית הזדהו עמה:

השאלה האמיתית איננה מה מספרם המדויק של חברי העירייה, השאלה היא עקרונית, שאלת הבחירות הדמוקרטיות, עמידתם של בני נצרת היא על זכותם זו, על חירותם ועל שוויונם האזרחי, הסיכוי להחליף את העירייה על ידי בחירות הוא גם אמצעי לשיתוק מאבקם של ההמונים הערביים [...] פאהום הוא פקיד ממשלתי.⁸⁰

מתברר שעצם מינויו של יוסף אלפאהום והתפקיד המוביל שמילא בעת שכוחות צה"ל כבשו את העיר הפריעו לקומוניסטים ראשי 'הליגה לשחרור לאומי' ולאחר מכן לחברי מק"י הערבים. הם ראו בעצמם ראויים יותר להנהיג את העיר בשלב הזה, ובעבורם סימל שלטונה של מדינת ישראל את קץ שלטונן של משפחות הנכבדים ואת תחילתו של שלטון מסוג אחר. יש להזכיר שרוב הקומוניסטים הערבים תמכו בהחלטת החלוקה והתנגדו לקו של 'הוועד הערבי העליון' בראשות חאג' אמין אלחוסייני. בהקשר זה ציין חבר הכנסת אלזועבי, שנזכר למעלה, שבתחילה תמכו הקומוניסטים בנצרת בהתלהבות בממשל הצבאי: 'מיד עם כיבוש נצרת הגיעו הקומוניסטים למשרד המושל הצבאי והביעו את נאמנותם וכניעתם, והציעו את שירותיהם למדינה ולצבא'.⁸¹

גם שטרית מציין במפורש כי מיד לאחר כיבוש העיר הופיעו נציגי 'הליגה לשחרור לאומי' בפומבי. לדבריו, הם הודיעו שיהיו מוכנים לשתף פעולה עם ממשלת ישראל וציינו שהמלחמה איננה לטובתם של שני העמים, אלא תוצאה של שאיפות האימפריאליזם. דבריו של שטרית על מחנה זה תואמים במידה רבה את הקו המדיני המוצהר שלהם גם לפני כן. שטרית הוסיף וציין שמספר החברים בליגה היה כ-1,000, ומספר האוהדים שלה הוערך בכ-10,000. לדבריו, בתקופת שהותו של 'צבא ההצלה' בעיר הוציא פאוזי קאוקג'י,

78 מהמושל הצבאי של נצרת למטה הממשל הצבאי, 9.1.1950, ג"מ ג/1932/3; בית המשפט המחוזי חיפה, נסראת קעואר נגד חברי מועצת עיריית נצרת, ללא תאריך, ג"מ פ/214/12 (ערבית).

79 צו מאת שר הפנים משה שפירא בדבר מינוי מועצת עיריית נצרת, ללא תאריך, ג"מ ג/1932/3; א' מחורן אל שר הפנים, 2.6.1950, שם.

80 الاتحاد, 27.8.1950.

81 الزعبي, شاهد عيان (לעיל הערה 26), עמ' 47.

מפקדו של צבא זה, את המפלגה מחוץ לחוק. אנשי הליגה קיוו שהתנהגות הצבא הישראלי בנצרת לא תהיה כמו בחיפה, בעכו וביפו, ודרשו להתנהג אל העיר בחיוביות.⁸² בדו"ח אחר ציין שטרית שהקומוניסטים אנשי 'הליגה לשחרור לאומי' סברו שלהם מגיע יותר מהאחרים, שכן לדבריהם הם היחידים שתמיד תמכו במדינת ישראל.⁸³ בהקשר זה גרס חבר הכנסת אלזועבי שהממשל הצבאי טעה כשאפשר לקומוניסטים להתחזק בנצרת ולהרגיש שהם שותפים בניהול העיר, בייחוד בעניין ארגון תנועות הפועלים. לדבריו, הם ניצלו זאת והרגישו שהם השליטים החדשים שלה. אלזועבי רמז שהיות המושל איש מפ"ם אולי השפיעה על תמיכתו הראשונית בזרם הקומוניסטי בעיר, ומפלגת מפ"ם ניצלה זאת.⁸⁴ נראה אפוא שהמאבק סביב העירייה גלש עד מהרה למאבק בין שני זרמים חברתיים פוליטיים – זרם הנכבדים הוותיקים בראשות אלפאהום ועמו כמה משפחות מוסלמיות, בעיקר משפחת אלזועבי הגדולה והחזקה בהנהגת חבר הכנסת סייף אלדין מכאן, והקומוניסטים, שייצגו את הפועלים, את הפקידים ואת הבורגנות, שרוב בני העדה הנוצרית נמנו עמה מכאן.

לצד הקומוניסטים הלכה והתגבשה אופוזיציה נוצרית כוללת לראש העיר. כך למשל בשנת 1951 פנו לשר הפנים כל מנהיגי הנוצרים בעיר – הכומר בסיליוס סמאן ויוסף נח'לה מוח'תאר מהעדה היוונית-הקתולית; הכומר אנג'לו אחמראני ועבדאללה יונס מוח'תאר מהעדה הלטינית; הכומר עבדאללה קהווג'י וסאמי עזאם מוח'תאר מהעדה המרונית – במחאה על התנהלותם של העירייה ושל ראש העיר. הם ציינו שפנייתם נעשית 'מתוך חרדה לגורל תושבי נצרת ולטובתם [...] הננו נציגי העם בעלי מעמד ונושאי אחריות המחייבים אותנו לשקוד על טובתם ושאיופתיהם של התושבים ולדאוג לסילוקו של עוול שנעשה להם'.⁸⁵

בהמשך לאותו קו ב-29 באוגוסט 1952 שלחו תושבי הרובע הלטיני מברק ובו חזרו על התביעה לערוך בחירות לעירייה.⁸⁶ אחריהם פנו מאות מתושבי העיר לנשיא המדינה, לראש הממשלה וליושב ראש הכנסת ובפיהם דרישה דומה:

אנו בעלי הרכוש והסוחרים בנצרת מבקשים מכם לשים קץ לאנרכייה הקיימת עתה בעיריית נצרת [...] אנו חיים בחסות הממשלה הדמוקרטית ואנו מרגישים שמחובתנו לפנות לכבודו ולבקש לשים קץ לאנרכייה זו ולהורות בהקדם האפשרי לערוך בחירות למועצה חדשה לעיריית נצרת.⁸⁷

82 דו"ח מביקור שר המיעוטים בנצרת (לעיל הערה 11). נראה שהמספרים ששטרית מוסר בדבר מספר חברי הליגה ואוהדיה מוגזמים, אבל הם מצביעים על העובדה שלליגה הייתה תמיכה חזקה בעיר.

83 דו"ח מביקור שר המיעוטים את המושל הצבאי של נצרת, 30.7.1948, אצ"מ 1/5205/49, עמ' 1-2.

84 الزعبي, شاهد عيان (לעיל הערה 26), עמ' 47-48.

85 ראשי העדה הנוצרית לשר הפנים, 18.4.1951, ג"מ 1/ג/1932; מראש העיר לראשי הציבור הנוצרי, 8.3.1951, שם.

86 מיכאל גובראן לשר הפנים, 29.8.1952, ג"מ 29.8/3/1932.

87 اليوم (אליום, היום), 1314, 25.1.1953.

בעקבותיהם שלחו ראש העדה האורתודוקסית ונציגיה עצומה לשר הפנים וציינו כי אי-עריכת בחירות פוגע ישירות בזכויות העדה.⁸⁸

לנוכח ריבוי הלחצים, ב-17 ביוני 1953 החליטה ועדת השרים לענייני פנים ושירותים להטיל על יהושע פלמון, היועץ לענייני ערבים, ועל שמעון לנדמן, מנהל המחלקה למיעוטים, לבדוק את האפשרות לערוך בחירות לעירייה. חברי הוועדה המליצו להקדים את מועד הבחירות, אבל להשאיר ראש עיר מוסלמי: 'בגלל אופייה המיוחד של העיר נצרת, וכדי לקיים בה את הסטאטוס קוו לגבי מעמד הנצרות בעיר, רצוי שראש העירייה יהי גם להבא מוסלמי'.⁸⁹

ב-9 ביולי 1953 התפטרה עיריית נצרת. בכתב ההתפטרות, בחתימתם של כל חברי העירייה ובכללם ראש העיר, נאמר שסיבת ההתפטרות קשורה למצבה הכלכלי של העיר ולרמת האבטלה הגבוהה בה, לחוסר יכולתה של העירייה להתמודד עמו ולאזלת ידה של הממשלה בהגשת סיוע כלכלי לעיריית נצרת.⁹⁰ ההתפטרות נעשתה ערב השביתה המתוכננת ל-10 ביולי 1953, שעליה הכריזו הקומוניסטים ותומכיהם. בחוות הדעת שהובאה לפני לנדמן נכתב במפורש שקיום בחירות לאחר ההתפטרות יחזק את הקומוניסטים: 'אין ספק שהקומוניסטים יצאו ברווח ניכר ומעמדם יתחזק בעיני התושבים, כתוצאה מהשתלשלות העניינים האחרונה'.⁹¹ מושל הגליל הצבאי, סגן אלוף אברהם כהן, ביקש מהעירייה להמשיך במילוי תפקידה עד שיוחלט על הצעדים הבאים,⁹² צעד המעיד על חששם של גורמי הביטחון מהתחזקות הקומוניסטים בנצרת. עוד אנו למדים שהיחס החיובי שציפו לו הקומוניסטים הערבים לא היה מבוסס, ובמשך כל התקופה נזהרו השלטונות מלהדק את הקשרים עמם.

בהקשר הזה מציינת אוסצקי-לזר כי בין השאר הנחה בן-גוריון את נציג הממשל הצבאי בגליל, סגן אלוף מרגובסקי, בהנחיות האלה: יש 'למנוע הסתננות ערבים' ולמנוע השתלטות המפלגה הקומוניסטית על הערבים.⁹³ גם בויםל מציין במפורש כי מק"י, ורק"ח אחריה, דגלו מיומן הראשון בעקרון הזכויות הפוליטיות השוות של הפלסטינים והיהודים בארץ, בזכות השיבה של הפליטים הפלסטינים לכפריהם ובצורך להגיע לשוויון לערבים וליהודים במדינת ישראל. עקרונות אלה לא היו מקובלים על השלטונות ולתפיסתם סיכנו את ביטחון המדינה,⁹⁴ והם עשו כל שבידם למנוע את הגעתם של הקומוניסטים לעמדות הכוח.

88 ראש ונציגי העדה האורתודוקסית לשר הפנים, מאי 1953, ג"מ ג/1932/3.

89 יהושע פלמון אל מזכיר הממשלה, 9.7.1953, שם.

90 ראש העירייה יוסף אלפאהום למושל הצבאי, 9.7.1953, שם (ערבית ותרגום לעברית).

91 משה יתח לנדמן, 16.7.1953, שם.

92 מושל צבאי גליל, אברהם כהן, לראש עיריית נצרת, 14.7.1953, שם.

93 אוסצקי-לזר, 'התגבשות יחסי הגומלין בין יהודים לערבים' (לעיל הערה 5), עמ' 75.

94 בויםל (לעיל הערה 5), עמ' 209-210.

בשל המשבר בעירייה נתמנה לעמוד בראשה משה רוח, והוא נדרש לנהל את ענייניה עד הבחירות שנערכו ב-12 באפריל 1954. בבחירות אלה, שהיו מלוות במתיחות עדתית, זכו המפלגה הקומוניסטית ותומכיה מרשימות השמאל ב-41.8% מקולות המצביעים. הרשויות קיבלו את תוצאת הבחירות בקרירות, שכן הן העדיפו קואליציה של מוסלמים וקתולים מקואליציה בראשות הקומוניסטים. לנדמן, מנהל המחלקה למיעוטים שנזכר למעלה, עשה הכול כדי לשכנע את מנהיגי העדה הקתולית, ובראשם הבישוף חכים שהיה ידוע בעמדותיו האנטי-קומוניסטיות, ואת המונסניור פרגאני לתמוך בבחירת ראש עירייה מוסלמי, אבל הם התחמקו מדרישותיו.⁹⁵ הסחבת והצעדים שנקטו השלטונות כדי שלא לאפשר לתומכי הקומוניסטים להרכיב קואליציה הביאו בסופו של דבר לידי הסלמה חסרת תקדים ביחסים, וב-17 ביוני 1954 החלו מעשי אלימות ועימותים אלימים בין המחנות.⁹⁶ עימותים אלה היו שיאו של תהליך קיטוב חברתי וקיטוב בין שני הזרמים הפוליטיים הנצים שהתגבשו בנצרת: הזרם הקומוניסטי, שבהדרגה נהפך למתנגד לממשל הצבאי; והזרם המתון יותר, שהיה מוכן לפעול בצל הממשל במטרה לשמור על מעמדו. שני זרמים אלה הוסיפו להתחרות ביניהם גם לאחר שמשפחת אלפאהום פינתה את הזירה.⁹⁷ בסופו של דבר, ב-16 באוגוסט 1954, לאחר כמה חודשים של מתיחות ומאבקים, מונה לראשות העירייה עו"ד אמין סלים ג'רג'ורה, שהיה מקובל על רוב הזרמים, ולעת עתה נרגעה העיר. אולם הרגיעה לא ארכה זמן רב. מאוחר יותר התחדש המאבק בין משפחת אלזועבי בהנהגת חבר הכנסת סייף אלדין, שבשנת 1959 נבחר לראשות עיריית נצרת, ובין הקומוניסטים. בשנת 1975 כבשו הקומוניסטים סופית את העירייה, והם שולטים בה מאז ועד היום.

סיכום ומסקנות

המאמר שלפנינו מתמקד בתקופה קצרה ובודק את התנהלותה של נצרת בשלטונו של הממשל הצבאי בשנה הראשונה להקמת מדינת ישראל (1948-1949), וחמש מסקנות עיקריות עולות ממנו:

א. המצב הביטחוני והמנהלי. אף שהמדיניות המוצהרת לפני כיבושה של העיר וגם לאחריו הייתה להפוך אותה לדגם לדו-קיום וחיים משותפים, בפועל הייתה המציאות קשה. מאות מבני העיר נעצרו ונשלחו למחנות שבויים, עוצר הוטל לשעות ארוכות, ורשויות הממשל הצבאי הגבילו עד מאוד את תנועת התושבים. אולם לעומת תחום הביטחון, שבו

95 שמעון לנדמן, 'פעולת הסברה לשם גיבוש קואליציה בעיריית נצרת', 27.4.1954, ג'ג/ג 1904/16.

96 על מעשי האלימות ראו: מברק מפעילי המפלגה הקומוניסטית בעיר לשר הפנים, 17.6.1954, שם; פואד ח'ורי למושל הצבאי בגליל ומפקד המשטרה בנצרת, 30.6.1954, שם (ערבית); ראו גם כהן, ערבים טובים, עמ' 58-61.

97 בהקשר זה מציין בנימין שיוסף אלפאהום החליט לסגור את ביתו שבנצרת ולעבור לביתו שבחוהה החקלאית הרחבה בכפר רבוריה, בנימין ומנסור, דיירי משנה, עמ' 103.

הונהגה מדיניות קשה, בתחום המנהלי עשו אנשי משרד המיעוטים, ובראשו השר שטרית, מאמצים גדולים להפעיל את המוסדות האזרחיים מחדש, וכאן הייתה ההתקדמות מהירה. בפרק זמן קצר יחסית אורגנו המוסדות האזרחיים ושבו לפעול.

נראה שחקר המקרה של נצרת מאשש את מסקנותיה של אוסצקי-לור, שחקרה את התגבשות יחסי הגומלין בין היהודים לערבים בעשור הראשון בכמה תחומים, בין השאר בנוגע למשרד המיעוטים. לטענתה, גישתו הסובלנית של המשרד, שניסה להציג התייחסות חלופית למיעוטים, לא הייתה מקובלת על הממשל הצבאי ועוררה אי-נחת במשרד ראש הממשלה ובקרב גורמים אחרים. אי-נחת זו היא שהביאה בסופו של דבר לידי סגירתו, ומשלב זה נותר הממשל הצבאי הגורם החזק שקבע את המדיניות ואת המהלכים בנצרת ובכל השטחים הערביים.

ב. הפליטים. על אף הנטל האדיר שיצרה כניסתם של אלפי פליטים חסרי כול לנצרת, עשו תושבי העיר ומוסדותיה – ובעיקר העירייה והמוסדות הנוצריים, הכנסיות והמנזרים – מאמצים כבירים כדי לסייע להם. נראה אפוא שרבים מתושבי הגליל הערבים נשארו בארץ בזכות הישארותה ועמידתה של נצרת, שהייתה בבחינת 'האחות הגדולה' שחיבקה את כולם וסייעה להם בימיהם הקשים. זאת ועוד, הגורם העיקרי לשינוי הדמוגרפי-עדי בעיר היה התנגדות השלטונות לחזרת הפליטים, רובם מוסלמים, ליישוביהם המקוריים – החלטה שבעקבותיה נהפכה נצרת מעיר בעלת רוב נוצרי לעיר עם רוב מוסלמי. טענה זו סותרת את טענתם של חוקרים אחרים שהמוסלמים ככיכול השתלטו על העיר.

ג. תעסוקה. נצרת סבלה ממצב כלכלי קשה ביותר, שכן חיי המסחר שובשו, הקשר עם הערים האחרות, ובייחוד חיפה, ניתק, והשטח המעובד הצטמצם. השלטונות אמנם עשו מאמצים לא מעטים לסייע בתחום זה, אבל עצם הטלת הממשל הצבאי והגבלת חופש התנועה של התושבים לא סייעו בשיפור הכלכלה.

ד. מערכת היחסים עם הכנסייה. בכל הנוגע לקשר עם הכנסייה נהגו השלטונות משנה זהירות מתוך שאיפה שראשי הכנסייה ידווחו לוותיקן על יחסו הטוב של השלטון הישראלי כלפי העיר נצרת. ואולם על אף מאמציהם של נציגי הממשל, לא נענו ראשי הכנסיות לדרישות, גם אם לא פעלו נגדן: הם ניסו לשמור על מרחק וזהירות מרבית ביחסיהם עם המדינה החדשה, והמדינה היא זו ש'חיזרה' אחר הכנסייה. לא במקרה ניתן הרישיון לבנייתה של כנסיית הבשורה הענקית, שאבן הפינה לבנייתה הונחה בשנת 1954. ה. היחסים בין הזרמים בעיר. העיר נחלקה לשני זרמים עיקריים: ראש העיר ותומכיו, והקומוניסטים ותומכיהם. בתחילה לא הגדיר הממשל הצבאי את מדיניותו בבהירות. מצד אחד הוא אפשר לראש העיר להמשיך לכהן, שכן בעבורו היה יוסף אלפאהום בעל ברית מקובל – אדם מתון ומנהל מצליח, ממתנגדי משפחת אלחוסיין שקיבל את החלטת החלוקה, מארח נדיב ומכניס אורחים. ומן הצד האחר היו הקומוניסטים – שגם הם תמכו בממשל, קיבלו את החלטת החלוקה ואחדים מהם סייעו למדינה הצעירה. הקומוניסטים ראו עצמם זכאים יותר לנהל את העיר ולעמוד בראשות העירייה, אבל ירח הרב בינם ובין הממשל היה קצר למדי ועד מהרה נהפכה תמיכתם בו לאכזבה ולאחר מכן לעימות.

הממשל פעל לפי הנחיותיו של ראש הממשלה ושר הביטחון, שחשש מהשתלטות הקומוניסטים על המגזר הערבי ולא היה מוכן לקבל את הביקורת שהשמיעו כלפיו. על רקע זה ניתן להבין את המשך התמיכה במשפחת אלפאהום ולאחר מכן את התמיכה במשפחת אלזועבי.

זאת ועוד, מהמחקר עלה שרוב תומכי המפלגה הקומוניסטית באו מקרב בני העדה הנוצרית בעיר, ובייחוד מקרב העדה היוונית-אורתודוקסית. כך נוצר מצב מורכב יותר, שכן העדה מצאה את עצמה מתעמתת מול שני כוחות: הממשל ומשפחת אלפאהום. אף שהמאבק היה בין שני זרמים בעלי תפיסות פוליטיות שונות, קשה להתעלם מהממד העדתי גם אם הסמוי. מתברר שגם הקתולים לא תמכו בלב שלם בהמשך כהונתו של אלפאהום ולרוב תמכו בדרישות לשינוי, אבל בו זמנית היו יחסיו של הבישוף חכים עם אלפאהום תקינים והוא תיאם עמו אחדים ממהלכיו. לדברי עאטף אלפאהום, בנו של יוסף, לא פעם כינו האורתודוקסים את אביו 'יוסף הלטיני, הפאודל משרידי שלטון הנכבדים מתקופת המנדט ועוד'.⁹⁸ חשוב להדגיש כי למרות התחרות והמאבק, נזהרו הכוחות הפוליטיים בנצרת מלגלוש לפסים עדתיים אלימים.

לבסוף נציין שעל אף מאמציה של הממשלה לבלום את מק"י, הוסיפה המפלגה לפעול ברוב התחומים ונהפכה לתנועת המחאה העיקרית נגד הממשל הצבאי בעיר. המחנה המזוהה עם מפא"י באותו עשור אמנם נהנה מעמדות כוח והשפעה, ובכלל זה שליטה בעירייה, אבל בהדרגה הלך כוחו ונשחק. בהקשר זה ציין בוימל שהמדיניות לבלימת כוחם של הקומוניסטים הצליחה יותר בקרב האוכלוסייה היהודית, ואילו בקרב האוכלוסייה הערבית היא נכשלה. העדות לכך – בעשור השני לקום המדינה הצליחו הקומוניסטים להגביר את כוחם ברחוב הערבי, ושיעור המצביעים הערבים בעבורם גדל מ-11% בשנת 1959 לכדי 30% בשנת 1969.⁹⁹

נראה אפוא שהשנה הראשונה לשלטונה של מדינת ישראל בנצרת הייתה שנה של תמורות ומאבקים הן מול מוסדות הממשל הצבאי והן בין הקבוצות בתוך העיר, בעיקר בניסיון לקבוע את סדר היום החברתי והפוליטי בעיר הקודש. מעניין שבמסגרת מאבקים אלה צידדה הממשלה בדרך כלל במנהיגי העדה המוסלמית, שבהם ראתה מזוהים עם הקו המתון, ואילו בעלי הברית לשעבר, הקומוניסטים, שרוכס נמנו עם בני העדה הנוצרית, נהפכו אז לשותפים בלתי רצויים.

98 ריאיון עם עאטף אלפאהום, 20.1.2012.

99 בוימל (לעיל הערה 5), עמ' 209.